

Розділ I

ПИСЬМЕНСТВО КНЯЖИХ ЧАСІВ

Становище історика українського письменства. — Початки письменства на Русі. — Вплив християнства і двовір'я. — Затрата старих пам'яток. — Освіта, школи, «книжне почитаніє». — Перекладне письменство, релігійне та історичне. — Апокрифи. — Перекладна белетристика. — Збірники. — Літературні школи. — Оригінальне письменство духовне. — Ларіон митрополит. — Клим Смолятич. — Кирило Туровський. — Інші письменники духовні. — Початки публіцистики. — Данило Паломник. — Володимир Мономах. — Данило Заточник. — Літопис. — Поезія старих часів. — «Слово о полку Ігоревім». — Загальний на письменство княжої доби погляд. — Початок занепаду. — Письменство по татарській руїні.

1. Історикові українського письменства доводиться зразу ж таки натрапляти на ті самі труднощі, що й історикові українського життя. Наше старе письменство, як і стара історія наша, підпало анексії дужчого сусіда і довгий час вважалося його неподільним добром — його історією, його письменством. У звичайних шкільних схемах історії письменства старий період приточується безпосередньо до пізнішого письменства московської Русі і тим самим — до новітнього письменства російського, минаючи або тільки мимохідь згадуючи увесь середній період українського письменства. В той час, як письменство північної Русі, що розвивалося до того ж під великими впливами з України, широко трактується в усяких курсах, начерках і підручниках «історії русской литературы», — значно ширше й повніше письменство Русі південної, з його дуже інтенсивною, повною глибокого драматизму боротьбою за національне існування й самосвідомість, пропадає мало не цілком, бо подається тільки в уривках і без тісного зв'язку літературних фактів між собою. Це перший наслідок згаданої анексії. Другий, не менш прикрий, це те, що сучасне українське письменство висить

немов у повітрі, не маючи ніби ніякого коріння в минулому. Тим то й так зване літературне відродження українського народу з кінця XVIII століття стає перед нами таким показним фактом, бо сталося воно наче якось несподівано, наче якийсь цілком новий шлях розпочало собою в духовному житті України.

Тим часом ніякої несподіванки тут нема і це ми зараз побачимо, зробивши таке натуральне розмежування «двухъ русскихъ народностей» у сфері літератури. Нове українське письменство не з голови Котляревського зродилось, як Венера з шумовиння морського, а було тільки дальшим об'єктивним розвитком того літературного процесу, що в головах у себе має тисячолітню традицію, зав'язками своїми входить у глиб віків і там зникає в невідомій старовині, а ближчим корінням сягає вже загальновідомих історичних подій і в них безпосередньо бере свій початок. Вже в давню епоху, з того часу, як людність теперішньої України виступила на арену історії, вона виразно одмежовувала себе од інших народів, а поміж ними й од своїх ближчих сусідів і родичів з півночі й заходу, — отже й тоді була вона свідомо своєї родової окремішності. Водночас виявляла вона цю свою окремішність і в письменстві, де більш свідомі особистості давали ясний образ того народу, рідними дітьми якого вони були. Образ цей проступає не тільки в самостійних витворах давнього письменства, а і в тих чужих зразках, які воно приймало до себе не механічно, а творчо, пристосовуючи його до свого національного світогляду, до своїх моральних, інтелектуальних та естетичних потреб, користуючись і формами своєї живої мови. Цей процес національної творчості в письменстві простежити можна од перших його зародків на території нинішньої України й через усю його історію аж до нових часів.

Та були водночас і деякі обставини, що затемнювали прозорість і чистоту цього процесу, аж поки й довели зрештою до згаданої анексії нашого старого письменства в сусідську власність і до нехтування дальшого. Цими обставинами були — невелика в старовину національна диференціація руських племен, спільність книжної, літературної по-теперішньому, мови для них усіх і вплив однаково всім близької, хоч і однаково чужої всім, з Болгарії занесеної мови церковної, — це з одного боку; занепад політичної ваги українських земель і пересування політичного центру староруського життя з півдня на північ — з другого. Разом з політичним занепадом України й осадою нового центру на півночі туди перейшли і всі культурні здобутки з півдня; спільність

літературної мови допомогла пересадити їх на новий ґрунт. А розрісшись на новому ґрунті, вони ніби одірвалися од старого. Тим часом, як побачимо далі, традиція зв'язку з давніми часами ніколи не завмирала в Україні, ніколи не пересихало те джерело літературного розвитку, що згодом дуже виразно пробилося з-під споду тяжких обставин. Старий період письменства на Русі, спільний для трьох літератур — російської, української і білоруської, все-таки духом своїм, змістом і навіть подекуди формою, органічніше й тісніше зв'язаний із нашим письменством. Теперішнє українське письменство — не якийсь собі «родства не помнящий» витвір новітніх часів, а органічний продукт народної творчості за ціле тисячоліття нашої історії. І як у народу українського своя власна є історія, так своє власне у нього є й давнє письменство.

Історичні часи застають наших прадідів на дуже високому вже ступені культурності — з упорядкованим громадським ладом, з розробленою системою релігійних форм і культу, з зародками державного життя, навіть з деякими проблисками національної свідомості. Чи було у нас перед християнством якесь письменство, про те можемо тільки здогадуватись, бо ніяких слідів його до нас не дійшло, окрім деяких натяків та, може, уривків у старому літопису. Можна тільки напевне сказати, що письменство могло бути хоч у зачаткових формах, бо знаки для письма вже існували. Болгарський письменник кінця IX ст., чорноризець Храбр у своєму «Сказаній о письменахъ славянскихъ» пише, що слов'яни не мали раніше письма, тільки якісь риси та карби («чертами и рѣзами читаху и гадаху, погани суще»), і аж Костянтин-філософ (св. Кирило) вигадав їм азбуку на зразок грецької з 38 літер. Звичайно, що тільки християнська зневага до поганства не дозволила Храброві оті «черты» уважати справжнім письмом, коли з них слов'яни таки читали. З другого боку, в так званих Панонських житіях св. Кирила і Мефодія записано, що в Корсуні (Херсонесі) св. Кирило знайшов не тільки чоловіка, що розмовляв «руською бесѣдою», а навіть книги, євангелію та псалтир, «руськими письмены» писані. Як одгук цього, в одній з пізніших пам'яток нашого письменства («Крехівська палея») вже прямо сказано, що «грамота руская явилася Богомъ дана в Корсунѣ Русину, от нея же научися Философ Костянтинъ, оттуду сложивъ и написавъ книги рускым гласомъ», і наш старий книжник цілком, як на ті часи, правильний робить висновок: «се же буди вѣдомо всѣми языки і всеми людми, яко... грамота руская никимъ же явлена, но токмо самѣмъ Богомъ всedrъжителем отцем і синомъ і святымъ духомъ».

Та мали чи не мали перед християнством наші прадіди своє письменство, — знову кажемо, що вони могли його мати, — але вже із цього ясно, що і вони самі, й інші слов'яни вирізняли «Русь» як окрему етнічну одиницю серед слов'янських народів. Ще більше, певне, було на Русі усвідомлення своєї різниці од інших національних груп і земель, як варяги, греки і всякі східні народи та степові орди. Та й серед самої «Русі» в ширшому розумінні, тобто серед русько-слов'янських племен, були вже виразно зазначені етнографічні парості, що одрізнялись одна від одної звичаями, обрядами, культом і, певне мабуть, місцевими одмінами в мові. Вже авторові початкового літопису впали в око ті етнографічні різниці і він їх зазначив оцією класичною характеристикою, що стала вихідним пунктом староруської етнографії: «Имѣ яхуть бо обычая своя и законы отець своихъ и преданія, каждо свой норовъ». І як зараз же бачимо з дальшого оповідання в літопису, ці звичаї дуже не однакові були навіть між близькими племенами, і особливо вирізняє літописець людей наддніпрянської сторони, любих йому полян, з-поміж інших народів, що, на його погляд, «живяху звѣрськимъ образомъ, живуще скотьскы». Таким чином і в ту далеку давнину ми не застаємо вже ніякої одномастності, замість якої бачимо живу різnorodність етнографічних груп відповідно до природних, кліматичних і всяких інших умовин життя.

У побутових звичаях, а надто в формах релігійного культу стародавньої людності на українській землі, закладені були багатющі початки оригінальної народної поезії, сліди якої й досі стрічаються у деяких піснях, переказах та звичаях. Звістки про давню народну поезію ми на кожному кроці знаходимо в старих пам'ятках нашого письменства; навіть зразки її вкраплено в благочестивих писаннях старосвітських книжників, не зважаючи на весь їх побожний острах та огиду до народних — «бісовських», як вони казали — звичаїв.

У тому ж таки місці, де літописець описує побут руських слов'ян, він згадує про ігрища в селах: «И схожахуся, — каже він, — на игрища, на плясанія и на вся бѣсовскыя пѣсни», — і таких згадок про «бѣсовское пѣніе», «играніе и гудѣніе», про «пѣсни мірскія» дуже багато в старих пам'ятках письменства.

Але не з тієї народної поезії вийшло старе наше письменство, — воно, навпаки, було їй лютим і неблаганним ворогом. На староруському ґрунті зійшлися віч-на-віч два не схожих світогляди — поганський культ наших прадідів і рафінований християнський аскетизм,